

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii

<https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

GŁOSY UWIĘZIONE W ZIELNIKACH ZAPOMNIANE BADACZKI FLORY LITEWSKIEJ W XIX WIEKU

Botanizowanie” – zamiłowanie do penetrowania flory, zbierania roślin, ich preparowania, opisywania ich cech i właściwości oraz tworzenia zielników zostało rozpowszechnione we Włoszech w dobie renesansu. „Zimowe ogrody”, „martwe ogrody”, „suche ogrody”, jak określano zbiory zasuszonych i opisanych roślin, zyskały na popularności w Europie w XVIII w., kiedy nastała moda na tworzenie gabinetów przyrodniczych. Największy wkład w badania botaniczne położył Karol Linneusz, który w swoim zielniku zebrał i usystematyzował 14 tysięcy okazów flory. Stworzył on wzorzec uprawiania botaniki i opracował zunifikowany system binominalnego opisu okazów przyrody w języku łacińskim, co otworzyło możliwość eksploracji i systematyki roślin w wieku XIX¹. Kolekcje zasuszonych roślin – nazywane herbariami lub herbarzami – tworzone w celach naukowych i dydaktycznych również na ziemiach polskich. Powstające w dobie renesansu zbiory odpowiednio preparowanych roślin miały przede wszystkim na celu rozpowszechnienie wiedzy o ich użyteczności – opisywano głównie ich właściwości lecznicze². Tzw. herbarze opatrzone ilustracjami ukazywały się również drukiem³. Należy podkreślić, że zauważalny wkład w badania botaniczne miały kobiety. Pierwszy odnotowany polski zielnik z zasuszonych

¹ A. Zemanek, J. Pawłowski, *Karol Linneusz (1707–1778) w trzechsetną rocznicę narodzin*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2010, t. 10, s. 206–223.

² Szerzej na temat technologii wykonywania zielników *vide*: S. Popławska, I. Zając, *Artystyczne i naukowe zielniki z zasuszonymi roślinami. Problematyka konserwacji zielników w formie kodeksu*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2018, nr 1, s. 67–87.

³ *Vide* prace: Stefana Falimirza *O ziołach i ich mocy* z 1534 r., Hieronima Spiczyńskiego *O ziołach tutecznych i zamorskich i o mocy ich, a k temu księgi lecarskie* z 1542 r., czy Zielnik Szymona Syreńskiego z 1613 r.

roślin skomponowała Anna Wazówna (1568–1625), pasjonatka przyrody, zwana królową polskiej botaniki⁴. Autorką jednego z największych zbiorów roślin w XVIII w. była wojewodzina braclawska – księżna Anna Jabłonowska z Sapiehów (1727–1800)⁵. Kobięce zainteresowanie botaniką było związane z naturalnym instynktem i rolą kobiety, jaką od wieków pełniła w rodzinie i społeczeństwie. To przedstawicielki płci pięknej zajmowały się zbieraniem ziół, obserwowaniem ich właściwości leczniczych, poznawaniem ich użyteczności w ramach gospodarstwa domowego, wykorzystywaniem ich walorów smakowych. Wiedza na temat właściwości roślin była przekazywana z pokolenia na pokolenie. Zielarki – wiejskie kobiety, które posiadały praktyczną wiedzę na temat właściwości roślin, służyły pomocą osobom nękanym różnymi dolegliwościami. W XIX w. w środowisku wiejskim na ziemiach polskich nazywano je lekarkami, a ich działalność lekarowaniem⁶. Wśród chłopów cieszyły się one dużym szacunkiem, a ich „fitoterapie” były często jedyną formą leczenia stosowaną w tej grupie społecznej.

W dobie oświecenia wiedza dotycząca flory zaczęła służyć celom naukowym. Rozwój nauk przyrodniczych owocował licznymi kolekcjami botanicznymi i gromadzeniem eksponatów botanicznych w ośrodkach uniwersyteckich przy powoływanych katedrach historii naturalnej i w towarzystwach naukowych. Pomimo faktu, że płeć piękna do lat sześćdziesiątych XIX stulecia nie miała możliwości zdobycia wyższego wykształcenia, a co za tym idzie również prowadzenia samodzielnych badań naukowych i publikacji ich wyników, to kobiety odegrały znaczącą rolę w rozwoju nauk botanicznych. Bliski związek kobiet ze światem roślin nigdy nie został zanegowany – damy zakładały ogrody, sprowadzały nowe gatunki roślin do ich ozdoby, tworzyły roślinne kompozycje – na co miały społeczne przyzwolenie. Zbieranie kwiatów, tworzenie florystycznych dzieł artystycznych i zielników było kojarzone z kobiecą wrażliwością. Tę niszę wykorzystwały nie tylko do realizacji zamierzeń estetycznych – botanika stała się polem, na którym mogły wykazać również swoje zdolności badawcze. Można zaryzykować stwierdzenie, że flora stała się ich przyczółkiem do emancypacji. Prowadziły na własną rękę rzetelne studia, poznawały metodykę naukową lub dostarczały materiałów do badań, były współpracowniczkami zespołów naukowych, dzięki którym

⁴ A. Zemanek, *Odnalezienie prawdopodobnych śladów pierwszego polskiego zielnika królewny Anny Wazówny*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1996, nr 41/3–4, s. 197–206.

⁵ *Księżna Anna z Sapiehów Jabłonowska (1728–1800). W 200. rocznicę zgonu*, red. A. Wołk, Z. Wójcik, Siemiatycze 2001.

⁶ Cf. E. Orzeszkowa, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, [w:] *Drobiazgi*, t. 2, Warszawa 1952, s. 284–300; K. Szczęśniak, *Zamowy białoruskie oraz inne teksty ludowego „lekarowania” jako dowód na przenikanie się języków i kultur na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 2013, t. 37, s. 85–98.

systematyzowano rośliny, opisywano nowe gatunki, poszerzano stan badań nad szatą roślinną ziem polskich. Gromadzone latami zbiory florystyczne były wykorzystywane w naukowych publikacjach i często trafiały do kolekcji naukowych. Nazwiska kresowych florystek warte są przypomnienia.

Zielniki tworzone przez Polki z ziem litewsko-białoruskich opowiadają o życiu codziennym, pasjach, marzeniach, tęsknotach i nadziejach. Zbieranie i suszenie roślin było popularnym sposobem wypełniania wolnego czasu – zwłaszcza wśród kobiet wywodzących się z warstwy ziemiańskiej. Zielniki to również zwierciadła cichej emancypacji kresowych Polek. Warunki polityczne na terenach wcielonych do Rosji od trzeciej dekady XIX w. ograniczały legalną działalność Polaków na polu działalności społecznej, kultury, nauki, literatury. Społeczna apatia po powstaniu listopadowym i zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego, pogłębiona represjami po powstaniu styczniowym, zablokowała wszelkie możliwości rozwoju życia kulturalnego i naukowego. W zaistniałych warunkach trudno było też mówić o ruchu emancypacyjnym. Ale jak pisała o życiu Polaków na Litwie Eliza Orzeszkowa – „Wszystkich nas życie płynie korytem podwójnym: zwierzchnim i spodnim; ostatniego nikt nie widzi”⁷ – podobnie było z ruchem emancypacyjnym. Emancypacja na Kresach przybrała formę konspiracyjną. Ziemianki kresowe z pokolenia urodzonego w okresie międzypowstaniowym czuły się przytłoczone wąskimi ramami dotychczasowej egzystencji i coraz odważniej realizowały się na szerszym polu użyteczności społecznej, czego świadectwem było podnoszenie poziomu wykształcenia, zakładanie tajnych pensji, szkół ludowych, ochronek dla dzieci, aktywność w różnego rodzaju organizacjach dobroczynnych, wspieranie księży katolickich. Mieszkanki Kresów dowodziły swoich zdolności, zaangażowania, dociekliwości również na gruncie botaniki. W artykule zamierzam przybliżyć dwa portrety badaczek-amatorek flory ziem litewsko-białoruskich w XIX w.: Marii Twardowskiej ze Skirmuntów i Tekli Symonowiczówny – dam, których ślady życia zostały utrwalone w zasuszonych kwiatach.

Zanim przejdę do kolekcji zielnikowych mniej znanych florystek, chciałabym przypomnieć o zbiorach florystycznych jednej z najbardziej znanych kresowych Polek w XIX stuleciu – Elizy Orzeszkowej. Jej zamiłowanie do botaniki, tworzenia zielników i albumów florystycznych jest powszechnie znane i podkreślane przez jej biografów⁸. Odwiedzając dom Orzeszkowej (dziś

⁷ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, t. 6, Wrocław 1971, s. 205.

⁸ *Vide*: F. Ignatowicz, S. Kucharski, S. Majewski, *Zielniki Elizy Orzeszkowej oraz ich losy*, Białystok 2001; H. Ozonkova, *Zielnik pani Elizy*, „Ziemia Lidzka” 2004, nr 1, s. 4–7; E. Tiszczenko, *Botaniczna działalność Elizy Orzeszkowej w Grodnie*, „Analecta” 2007, nr 16/1–2, s. 65–68; A.M. Kielak, *Eliza Orzeszkowa – znawczyni sztuki zielarskiej*, „Analecta” 2007, nr 16/1–2, s. 55–64.

Muzeum Elizy Orzeszkowej) w Grodnie, można obejrzeć stworzone przez pisarkę kompozycje z zasuszonych roślin, umieszczone na ścianach w szklanych gablotach. Jej fascynacje nadniemeńską przyrodą oraz wrażliwość estetyczna zaowocowały powstaniem dzieł plastycznych, których głównym komponentem były suszone rośliny. Jednak zainteresowania przyrodą nie ograniczały się wyłącznie do sfery artystycznej. Odbywając wędrówki po Grodzieńszczyźnie, obserwując zwyczaje ludności wiejskiej, Orzeszkowa zbierała informacje na temat roślin i ich użyteczności w gospodarstwie i kuracjach leczniczych oraz o ich nazewnictwie ludowym, korzystając z doświadczeń tamtejszych zielarek. Wiedza zgromadzona podczas badań terenowych została wykorzystana nie tylko w dziełach literackich – *Nad Niemnem, Ludzie i kwiaty nad Niemnem, Cham, Oblicze matki* – ale doprowadziła do powstania zielników z opisem nazw łacińskich i zwyczajowych w języku polskim i białoruskim. Na zielniki pisarki uwagę zwrócili historycy nauki i stały się one przedmiotem badań etnofarmaceutycznych w Instytucie Historii Nauki PAN. Jeden z zielników zachował się w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN). Przedstawia on wartość źródła do dziejów botaniki, etnografii i historii kultury. Zielnik stał się obiektem badań Ewy Kamińskiej⁹ i Marii Kielak, a wielopłaszczyznowa analiza zbioru zaowocowała monografią pt.: *Zielnik Elizy Orzeszkowej. Nieznany zabytek botaniczny przechowywany w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*¹⁰. Zebrane, opisane i w odpowiedni sposób spreparowane rośliny z okolic Grodna, po śmierci pisarki zostały przekazane Franciszkowi Chłapowskiemu – kierownikowi Wydziału Przyrodniczego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, który przekazał je z kolei Muzeum Przyrodniczemu w Poznaniu. W czasie II wojny światowej zbiory Towarzystwa zostały skonfiskowane przez Niemców, a zielnik Orzeszkowej uznano za zaginiony. Odnaleziono go w 1966 r. i ponownie włączano do zbiorów¹¹. Wiele innych florystycznych kolekcji i obrazów pisarki, rozproszonych w Polsce i Europie, odnaleziono¹². Ale to była Eliza Orzeszkowa, której botanizowanie uzupełniało literackie dzieło życia. Zbiory botaniczne dam pozostających na drugim planie nie były przedmiotem poszukiwań i studiów. O śladach „botanizowania” kresowych Polek dowiadujemy się z szczątkowych źródeł, często o charakterze prywatnym.

⁹ E. Kamińska, *Ziołoznawstwo i ziołolecznictwo w publikacjach Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Historia leków naturalnych*, red. B. Kuźnicka, t. 1, *Źródła do dziejów etnofarmacji polskiej*, Warszawa 1986, s. 25–88.

¹⁰ A.M. Kielak, *Zielnik Elizy Orzeszkowej. Nieznany zabytek botaniczny przechowywany w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Poznań 2004.

¹¹ *Ibidem*, s. 28–35.

¹² B. Kuźnicka, *Zielniki i albumy florystyczne Elizy Orzeszkowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2006, nr 51/2, s. 69–78.

Zielnik Marii Twardowskiej ze Skirmuntów

O zielniku Marii Twardowskiej ze Skirmuntów dowiadujemy się z jej pośmiertnej noty biograficznej z 1908 r., która ukazała się w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”. Jej autor – Franciszek Chłapowski, prezes PTPN, przedstawił krótki życiorys florystki, zwracając szczególną uwagę na uczyniony przez nią zapis testamentowy. Na jego mocy przekazany został Towarzystwu zielnik, złożony z roślin zbieranych na terenie Litwy¹³. Franciszek Chłapowski podkreślił walory zielnika, który wzbogacał zbiory PTPN i w odróżnieniu do innych kolekcji florystycznych był uporządkowany i kompletny¹⁴. O autorce zielnika wiemy niewiele¹⁵. Jakub Mowszowicz zawarł jej lakoniczny biogram w *Słowniku biologów polskich*¹⁶. Zielnik przekazany Towarzystwu zaginął w czasie II wojny światowej. Nazwisko jego autorki zostało utrwalone jedynie w botanice, w nazwie rośliny – *Hieracium Twardowskianum* – odmiany jastrzębca występującego na Polesiu.

Maria Twardowska ze Skirmuntów należała do pokolenia Polek urodzonych na ziemiach litewsko-białoruskich w dobie międzypowstaniowej. Przyszła na świat w 1858 r. jako najstarsza córka Konstantego Skirmunta h. Dąb (1828–1880) i Gabrieli Umiastowskiej (1839–1922). Nieznana jest dokładna data jej narodzin. Istnieją też rozbieżności co do miejsca urodzenia¹⁷. Rodzina Skirmuntów była znana i poważana na Litwie. Jej pozycja majątkowa w dobie zaborów była stabilna. Wśród jej członków znaleźli się wybitni ziemianie – inicjatorzy przemysłu rolno-spożywczego, modernizatorzy rolnictwa oraz działacze polityczni. Aleksander Skirmunt (1798–1870), dziad Marii, zainicjował przemysł fabryczny w Pińszczyźnie¹⁸; jej stryjeczny brat Konstanty Skirmunt (1866–1949) pełnił funkcję wiceprezesa Grodzieńskiego Towarzystwa Rolniczego, należał do Rady Państwa w Petersburgu, a w rządzie Wincentego Witosa był ministrem spraw zagranicznych (1921–1922)¹⁹. Młodszy

¹³ F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów Twardowska*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1908, t. 34, s. 317–320.

¹⁴ *Ibidem*, s. 320.

¹⁵ Ostatnio ukazał się artykuł naświetlający życiorys Marii Twardowskiej: M. Korybut-Marciniak, K. Studnicka-Mariańczyk, *Zielnik Marii Twardowskiej (1858–1907) jako pretekst do szkicu biograficznego kresowej botaniki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2021, nr 66/3, s. 85–103.

¹⁶ J. Mowszowicz, *Twardowska Maria (1858–1907)*, [w:] *Słownik biologów polskich*, red. S. Felisiak, Warszawa 1987, s. 548–549.

¹⁷ Franciszek Chłapowski podaje, że urodziła się w Mołodowie. Jakub Mowszowicz zamieścił informację, że urodziła się w Szemetowszczyźnie; *vide*: F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów...*, s. 319; J. Mowszowicz, *Twardowska Maria...*, s. 548.

¹⁸ S. Konarski, *Aleksander Skirmunt (1798–1870)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 38, Wrocław 1997–1998, s. 175–176.

¹⁹ *Vide*: M. Nowak-Kiełbikowa, *Konstanty Skirmunt (1861–1931)*, [w:] PSB, t. 38, Wrocław 1997–1998, s. 177–183; eadem, *Konstanty Skirmunt. Polityk i dyplomata*, Warszawa 1998;

brat Marii – Kazimierz Skirmunt (1861–1931) był nieoficjalnym rzecznikiem kościoła polskiego w Watykanie²⁰. Najmłodszy z rodzeństwa Marii – Bolesław Skirmunt (1869–1941), modernizator dóbr rodowych, został wybrany z powiatu święciańskiego na członka I Dumy Państwowej²¹. Środowisko rodzinne Skirmuntów stanowiли ludzie wykształceni, zaangażowani na rzecz lokalnej społeczności, dzierżący różne stanowiska publiczne.

Dzieciństwo Marii Skirmunt przypadło na okres powstania styczniowego i represji popowstaniowych. Spędzała je ze swoimi młodszymi braćmi – Kazimierzem i Bolesławem – oraz siostrą Józefą w majątku rodzinnym Szemetowszczyzna w guberni wileńskiej²². Rodzice dbali o wykształcenie potomstwa w duchu tradycji narodowych. Służyła temu między innymi zgromadzona przez Konstantego Skirmunta bogata biblioteka²³. Edukacja Marii rozpoczęła się w rodzinnym domu. Szczególną wagę przykładano do nauki języków obcych – Skirmuntówna pobierała lekcje francuskiego i niemieckiego. Dzięki pomocy brata Kazimierza opanowała również grekę i łacinę, co okazało się w późniejszym czasie bardzo istotne w rozwijaniu zainteresowań botanicznych²⁴. Po osiągnięciu pełnoletności postanowiła podjąć dalszą edukację, wstępując na Wyższe Kursy dla Kobiet Baranieckiego w Krakowie²⁵. Zakład Baranieckiego, funkcjonujący od 1868 r., przyciągał damy, które odczuwały potrzebę wyższej edukacji i pragnęły wyjść poza kulturowe schematy, zdobywać wiedzę i umiejętności umożliwiające uczestnictwo w życiu publicznym, niezależność, realizację pasji. Tak było w przypadku Skirmuntówny. Podjęła naukę na wydziale przyrodniczym, którego kurs obejmował zajęcia z astronomii, fizyki, chemii, botaniki, zoologii, mineralogii i higieny²⁶. Chcąc jak najlepiej wykorzystać okres studiów, zapisała się też na dodatkowe zajęcia u Edwarda Franciszka Janczewskiego (1846–1918), profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, autora prac z zakresu anatomii roślin, autora zielnika żmudzkiej flory²⁷. Prawdopodobnie to on rozwinął w niej pasję do tworzenia

R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001; K. Skirmunt, *Moje wspomnienia 1866–1945*, oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1998.

²⁰ H. Fokciński, *Kazimierz Skirmunt (1861–1931)*, [w:] PSB, t. 38, Wrocław 1997–1998, s. 177.

²¹ *Ziemiaństwo polskie XX wieku. Słownik biograficzny*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1992, s. 143.

²² R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 368.

²³ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 4 [Dodatki], Poznań 1882, s. 438–440.

²⁴ F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów...*, s. 317.

²⁵ J. Rostański, *Historia Kursów Wyższych dla Kobiet im. A. Baranieckiego*, Kraków 1900, s. 1–7.

²⁶ J. Kras, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Kraków 1972, s. 28–29.

²⁷ Z. Kosiek, *Janczewski Edward*, [w:] *Słownik biologów polskich...*, s. 223–224; T. Majewski, *Edward Franciszek Glinka Janczewski (1846–1918)*, [w:] *Złota Księga Uniwersytetu Jagiel-*

kolekcji zielnikowych. Wiedza, którą zyskała podczas kursów i zajęć prywatnych, otworzyła przed nią możliwości opisu flory w sposób naukowy. Pobyt w Krakowie trwał trzy lata. Po ukończeniu studiów Skirmuntówna wróciła do domu rodzinnego. Miała wówczas 21 lat, w świetle XIX-wiecznych norm społecznych był to wiek, w którym kobieta powinna przygotowywać się do zamążpójścia. Rodzina nie liczyła się z zainteresowaniami Marii, dalsza nauka i pozostawanie w stanie panieńskim były nieakceptowalne. Trudno orzec, czy kandydat do jej ręki – Józef Twardowski herbu Ogończyk – zyskał przychylność narzeczonej. Bardziej prawdopodobne się wydaje wcześniejsze zaaranżowanie związku przez rodziców. Do zawarcia małżeństwa doszło 8 lipca 1880 r. w Szmetowszczyźnie²⁸. Józef Twardowski był posiadaczem dóbr ziemskich w powiecie pińskim, właścicielem Weleśnicy²⁹; tam po ślubie zamieszkali młodzi małżonkowie. Dwór weleśnicki nad rzeką Jasiołdą otoczony był rozlewiskiem i stanowił interesujący pod kątem botanicznym teren³⁰. Młoda małżonka penetrowała pobliski park i okolice majątku w poszukiwaniu okazów roślinnych, obserwowała środowisko przyrodnicze i oddawała się fachowej lekturze. Po czterech latach spokojnego pożycia małżeńskiego doszło do dramatycznego wydarzenia. Józef Twardowski w 1884 r. doznał paraliżu i do końca życia pozostał osobą niepełnosprawną. Obowiązki zarządzania majątkiem i opieki nad mężem spadły na Marię. Nie powstrzymało jej to jednak od badań miejscowej flory³¹. Pomimo wielu obowiązków znajdowała czas na czytanie naukowych opracowań z zakresu botaniki. Systematycznie zbierała i opisywała roślinność występującą w majątkach, w których przebywała najczęściej: Weleśnicy i Szmetowszczyzny.

Wyniki swoich obserwacji oraz artykuły z zakresu nauk przyrodniczych zaczęła ogłaszać w warszawskich czasopismach: popularnonaukowym „Wszechświecie” i *stricte* naukowym „Pamiętniku Fizjograficznym”. Teksty Twardowskiej zamieszczane we „Wszechświecie” charakteryzowały się szeroką rozpiętością tematyczną. Nie ograniczała się w nich do botaniki. Często przyjmowały one formę komentarzy do badań i doniesień europejskich przyrodników. Relacjonowała wyniki doświadczeń naukowych, publikowała

łońskiego, red. A. Zemanek, cz. 1, *Biografie Uczonych*, Kraków 2000, s. 75–82; P. Köhler, *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, Kraków 2002.

²⁸ T. Żychliński, *Złota księga...*, R. 3, s. 238.

²⁹ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 9, Lipsk 1839–1845, s. 156; T. Żychliński, *Złota księga...*, R. 1, Poznań 1879, s. 379–380; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 2, s. 148.

³⁰ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 2, s. 148–149.

³¹ W. Dybowski, *Ś.P. Maria Twardowska. Wspomnienie pośmiertne*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 286, s. 1; E. Jankowski, *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwejczerowa, A. Brachfogel, Warszawa 1972, s. 397; F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów...*, s. 317.

opisy efektów wykorzystywania roślin w produkcji (np. kauczuku). W czasopiśmie publikowała wyniki własnych obserwacji litewskiej flory³². Podczas współpracy z czasopiśmie ukazało się 86 tekstów jej autorstwa³³.

W „Pamiętniku Fizjograficznym” ogłosiła 11 artykułów³⁴. Prezentowała w nich wyniki badań i obserwacji prowadzonych od roku 1883³⁵. W 1907 r., już po jej śmierci, w piśmie naukowym opublikowany został ostatni artykuł Twardowskiej, w którym podjęła się charakterystyki zielnika profesora farmacji i farmakologii Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego – Jana Fryderyka Wolfganga (1775–1859)³⁶. Zielnik Wolfganga interesował ją już w latach osiemdziesiątych XIX w. Dają temu świadectwo zachowane listy Twardowskiej do Józefa Bielińskiego³⁷. W pismach do lekarza-historika, który na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych gromadził materiał do monografii Uniwersytetu Wileńskiego, przez co miał dostęp do wielu materiałów, zwracała się z prośbami wynotowania roślin umieszczonych w zielniku Wolfganga. Szczególnie interesowały ją gatunki roślin z okolic Pińska³⁸.

Maria Twardowska podjęła też współpracę z wydawnictwem florystycznym „Flora Polonica Exsiccata” Antoniego Rehmana i Eustachego Wołoszczaka, ukazującym się we Lwowie. Przesyłała do wydawnictwa zebrane przez siebie, opisane i oznaczone rośliny z okolic Pińska. Jedną z nadesłanych do Lwowa roślin był nieznany wcześniej gatunek jastrzębca, który został przez Rehmana i Wołoszczaka opisany pod nazwą *Hieracium Twardowskianum*³⁹. Władysław Dybowski, badacz jastrzębców na Nowogródczyźnie, uznał *Hieracium Twardowskianum* za bardzo interesujący⁴⁰.

³² M. Twardowska, *Notatka o kilku rzadszych roślinach flory litewskiej*, „Wszechświat” 1891, t. 10, nr 51, s. 814–815; eadem, *Notatka o skrzypach znalezionych na Litwie w r. 1901*, „Wszechświat” 1903, t. 12, nr 8, s. 122–123.

³³ We „Wszechświecie” spotykamy różne wersje podpisów pełnym nazwiskiem i imieniem: „Twardowska Marya”, „Marya ze Skirmuntów Twardowska”, oraz inicjałami: „M.T.”

³⁴ T. Majewski, *Botanika w warszawskich czasopismach*, „Pamiętnik Fizjograficzny” i „Wszechświat”, „Analecta” 2005, nr 14/1–2, s. 151.

³⁵ M. Twardowska, *Spis roślin znalezionych w okolicy Szemetowszczyzny na Litwie*, „Pamiętnik Fizjograficzny” 1883, t. 3, dział III, s. 274–291.

³⁶ Eadem, *Notaty florystyczne z Szemetowszczyzny i Weleśnicy*, „Pamiętnik Fizjograficzny” 1907, t. 19, dział III, s. 41–43.

³⁷ A. Wrzosek, *Bieliński Józef*, [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 52.

³⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (dalej: LMAVB), f. 7-518, *Listy Marii Twardowskiej ze Skirmuntów do Józefa Bielińskiego z lat 1886–1895*.

³⁹ <http://powo.science.kew.org/taxon/224409-1> (dostęp: 30.11.2020); <https://compositae.landcareresearch.co.nz/?Page=NameDetails&NameId=32EFB728-F520-44EC-AC40-5EA001B5C19F> (dostęp: 30.11.2020).

⁴⁰ W. Dybowski, *O jastrzębcach nowogródzkich*, „Wszechświat” 1897, t. 16, nr 10, s. 156–157.

Prowadziła też konsultacje z innymi badaczami polskiej flory: Józefem Rostafińskim, Władysławem Dybowskim, Franciszkiem Chłapowskim. W archiwach i bibliotekach zachowały się jedynie ułamki współpracy: m.in. listy Twardowskiej skierowane do Józefa Rostafińskiego z lat osiemdziesiątych⁴¹. Z pewnością utrzymywała ściśle kontakty z Władysławem Dybowskim, choć brakuje śladów w formie korespondencji. Bolesław Hryniewiecki⁴², autor pracy pt. *Udział kobiety polskiej w rozwoju botaniki*, informował o jej pomocy w przygotowywanym przez Dybowskiego zielniku⁴³. Jej kontakty z Franciszkiem Chłapowskim potwierdza wspomniana wcześniej pośmiertna nota biograficzna.

W życiorysie litewskiej florystki warto zwrócić uwagę na fakt, że pomimo ograniczonej mobilności, spowodowanej sytuacją rodzinną, koniecznością opieki nad niepełnosprawnym mężem i obowiązkami związanymi z zarządkiem majątku, „drogą korespondencyjną” utrzymywała kontakty międzyaborowe z badaczami flory. Wart podkreślenia jest zwłaszcza jej dorobek publikacyjny. Należy pamiętać, że u schyłku XIX w. nieliczne kobiety ogłaszały swoje teksty w czasopismach naukowych i popularnonaukowych. Jednym z największych osiągnięć M. Twardowskiej był akces do Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności w Krakowie⁴⁴. W 1904 r. Komisja przyjęła M. Twardowską jako współpracowniczkę – była pierwszą kobietą przyjętą do tego grona⁴⁵.

W realiach społeczno-kulturowych na ziemiach litewsko-białoruskich u schyłku wieku XIX M. Twardowska nie była wyróżniającą się osobą. Przeciwnie, starała się sprostać konwenansom, była wierna wartościom religijnym, aktywnie uczestniczyła w życiu lokalnej społeczności⁴⁶. Realizowała ideał społecznego posłannictwa pań z dworu. Aktywnie działała między innymi w Katolickim Towarzystwie Dobroczynności w Pińsku, które otaczało

⁴¹ A. Piekiełko-Zemanek, P. Köhler, *Józefa Rostafińskiego Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin i udział w niej Marii Twardowskiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1986, nr 31/2, s. 474–478.

⁴² W. Gajewski, *Bolesław Hryniewiecki (1875–1963)*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae” 1963, t. 32, nr 3, s. 463–472.

⁴³ Z. Wójcik, *O Władysławie Dybowskim (1838–1910) i jego działalności naukowej*, „Analecta” 2003, nr 12/1, s. 171; B. Hryniewiecki, *Udział kobiety polskiej w rozwoju botaniki*, Warszawa 1933, s. 14.

⁴⁴ *Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1903/1904*, Kraków 1907, s. 52–54; *Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1906/1907*, Kraków 1907, s. 48–50; F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów...*, s. 320.

⁴⁵ P. Köhler, *Dzieje botaniki w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 2003, t. 5, s. 86.

⁴⁶ F. Chłapowski, *Śp. Maria ze Skirmuntów...*, s. 320.

opieką głównie ubogie dzieci⁴⁷. Brała udział w tajnym nauczaniu, czego świadectwem są publikacje edukacyjne skierowane do mieszkańców wsi⁴⁸.

Zmarła przedwcześnie w wieku 49 lat (15 listopada 1907 r.)⁴⁹. Jej śmierć poprzedzona była chorobą, którą – według relacji jej znajomych – znosiła z pokorą⁵⁰. Pochówek M. Twardowskiej miał miejsce na cmentarzu katolickim w Pińsku – do dziś zachował się jej nagrobek⁵¹. W czasie I wojny światowej majątek w Weleśnicy uległ zniszczeniu – spłonął dwór wraz z dokumentami rodzinnymi, dziełami sztuki, zbiorami florystycznymi⁵². Jedno z najważniejszych dzieł jej życia – zielnik – ocalał przed ogniem w zbiorach PTPN. O dalszych losach zielnika M. Twardowskiej mamy informacje szczątkowe. Znalazł się on w Muzeum Przyrodniczym⁵³. W „Nowym Kurierze” z 1927 r. ukazującym się w Poznaniu możemy przeczytać o eksponatach w Oddziale Przyrodniczym Muzeum Wielkopolskiego, wśród których znajdował się również zbiór M. Twardowskiej:

Zobaczmy same zbiory. W sali głównej dział zoologiczny i botaniczny. Oprócz grzybów reprezentują dział ten obszerne herbarja, m.in. zbiory Branda, prof. Raciborskiego ze Lwowa, prof. Szulczewskiego z Poznania i śp. Marii z Skirmuntów Twardowskiej⁵⁴.

Wystawa herbariów przetrwała do wybuchu II wojny światowej⁵⁵. Wiadomo, że zbiory zostały przez okupantów niemieckich zarekwirowane w październiku 1939 r.⁵⁶ Zielnik Twardowskiej zaginął. Nieliczne rośliny zebrane i opisane ręką M. Twardowskiej znajdują się między innymi w Państwowym

⁴⁷ D. Szpopier, *Gente Lithuana, natione Lithuana: myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk 2009, s. 89.

⁴⁸ *Gorzałka*, tłum. M. ze Skirmuntów Twardowska, Warszawa 1894; *O oszczędności słów kilka dla ludzi pracujących*, tłum. M. ze Skirmuntów Twardowska, Warszawa 1895.

⁴⁹ J. Mowszowicz, *Twardowska Maria...*, s. 549.

⁵⁰ W. Dybowski, *Ś. P. Maria Twardowska...*, s. 1.

⁵¹ A. Lewkowska, J. Lewkowski, W. Walczak, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Województwo poleskie*, Warszawa 2000, s. 136.

⁵² R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, t. 2, s. 149.

⁵³ R. Meissner, *Chłapowski Franciszek (1846–1923)*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 101; *Poczet członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–2007*, red. A. Pihan-Kijasowa, Poznań 2008, s. 111–112; A. Wrzosek, *Chłapowski Franciszek (1845–1923)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 302–303.

⁵⁴ „Nowy Kurier” 1927, R. 38, nr 1, s. 5.

⁵⁵ A. Wróblewski, *Historia zbiorów przyrodniczych*, „Roczniki Historyczne” 1957, R. 23, s. 505.

⁵⁶ T. Grabski, *Oddział Przyrodniczy Muzeum Wielkopolskiego na Jeżycach w okresie międzywojennym*, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 2, s. 242.

Uniwersytecie Iwana Franki we Lwowie, w Muzeum Historii Naturalnej Ukrainiejskiej Państwowej Akademii Nauk, w Szwedzkim Muzeum Historii Naturalnej w Sztokholmie, w Muzeum Botanicznym w Berlinie. Najliczniejszy ocalały zbiór znajduje się w Muzeum Historii Naturalnej w Londynie⁵⁷.

Zielnik Tekli Symonowiczówny

Tekla Symonowiczówna (1838–1900), wilnianka, wieloletnia nauczycielka, florystka, autorka zielników, ma swój krótki biogram w *Słowniku biologów polskich*⁵⁸. Jej wkład w badania litewskiej szaty roślinnej odbił się cichym echem w wydawnictwach i czasopismach ukazujących się u schyłku XIX w. na ziemiach polskich. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Józef Bieliński, autor hasła *Wilno*, zazaczył jej wkład w opisanie roślinności miasta i okolic⁵⁹. Podkreślano jej wkład w badanie „flory krajowej” w pracach okresu dwudziestolecia międzywojennego⁶⁰. Ślady zachowane w źródłach informują, że gromadzone przez T. Symonowiczównę zbiory florystyczne po jej śmierci trafiły do Instytutu Botanicznego w Pradze czeskiej i Akademii Umiejętności w Krakowie⁶¹.

Lucjan Uziębło w poświęconej jej pośmiertnej nocie biograficznej informował o współpracy, jaką T. Symonowiczówna nawiązywała z botanikami z Pragi, Wiednia, Lwowa, Tyrolu i Petersburga. Jej zielniki określił jako imponujące. Roślinność w nich zamieszczona pochodziła z Wilna i powiatu wileńskiego, a także ziemi lidzkiej i Grodzieńszczyzny. Wileńska kolekcja T. Symonowiczówny, według relacji autora noty, zawierała 600 okazów roślin. Lucjan Uziębło, pisząc tekst wkrótce po śmierci botaniczki, wyrażał nadzieję, że jej kolekcja pozostanie na ziemiach polskich⁶². Część jej herbarium, jak podaje „Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie”, znalazła się w zbiorach Muzeum Komisji Fizjograficznej⁶³. Większość zbiorów trafiła do Muzeum Narodowego Czeskiego w Pradze⁶⁴.

⁵⁷ Jstor. Global Plants: https://plants.jstor.org/search?filter=people&so=ps_group_by_genus_species+asc&Query=Twardowska (dostęp: 16.08.2020).

⁵⁸ J. Mowszowicz, *Symonowiczówna Tekla*, [w:] *Słownik biologów polskich...*, s. 516.

⁵⁹ J. Bieliński, *Wilno*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 13, Warszawa 1893, s. 493.

⁶⁰ W. Sławiński, *Przyczynek do znajomości okolic Wilna*, cz. 1, *Historia i bibliografia*, Wilno 1922; B. Hryniewiecki, *Udział kobiety polskiej...*, s. 13–15.

⁶¹ W. Sławiński, *Przyczynek do znajomości...*, s. 28.

⁶² L. Uziębło, *Ś.p. Tekla Symonowiczówna*, „Tygodnik Ilustrowany” 1900, nr 28, s. 540.

⁶³ „Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie” 1901, s. 82–83.

⁶⁴ J. Mowszowicz, *Symonowiczówna...*, s. 516.

Tekla Symonowiczówna, córka posiadacza niewielkiego majątku ziemskiego i urzędnika sądowego Henryka Symonowicza i Eufemii Łazarowicz⁶⁵, należała do zubożałej rodziny drobnoszlacheckiej. Miała trudne dzieciństwo⁶⁶. Jej ojciec zmarł, gdy Tekla ukończyła 13. rok życia. Jej rodzina stanęła wówczas w obliczu ubóstwa – matka Tekli nie tylko nie miała żadnych środków materialnych na utrzymanie siebie i potomstwa, ale musiała też spłacić wierzycieli zmarłego męża. Po spieniężeniu wszelkich ruchomości i częściowej spłacie długów po Henryku Symonowiczu zamieszkała wraz z dziećmi (Tekla była najstarszą córką, miała jeszcze dwie młodsze siostry) w murach klasztoru dominikańskiego w Wilnie⁶⁷. Utrzymywała się z doraźnie dawanych lekcji języka rosyjskiego. Edukacja córek stała się dla Eufemii Symonowicz jedyną szansą na uzyskanie przez nie samodzielności i niezależności finansowej. Dzięki wsparciu rodziny T. Symonowiczówna została umieszczona w pensjonacie Karoliny Głowackiej w Wilnie⁶⁸. Zaliczano ją do grona najlepszych wychowanek⁶⁹. Nauce poświęcała cały czas wolny. Po ukończeniu szkoły i złożeniu egzaminu nadającego uprawnienia do domowego nauczania, zgodnie z planami matki została guwernantką. Była to wówczas jedyna możliwość pracy zarobkowej kobiet ze środowiska szlacheckiego. Jeszcze przed ukończeniem 18. roku życia wyjechała do pracy – na początku na Żmudź, później do innych dworów w guberniach północno-zachodnich⁷⁰. Początki pracy w oświacie były dla niej niełatwe. Wyjazd z Wilna, rozłąka z rodziną i osamotnienie osadzonej na kilkuletnie kontrakty młodej nauczycielki okazały się trudne do zniesienia, czego świadectwem są zachowane listy⁷¹.

⁶⁵ Na temat jej matki szerzej *vide*: M. Korybut-Marciniak, *Widać z listów, że nas kochał [...] Kobiecte portrety w świetle korespondencji rozproszonej rodziny kresowej (1845–1877)*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 7, *Prywatne światy zamknięte w listach*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2018, s. 139–142.

⁶⁶ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), f. 1135, inw. 20, sygn. 103, A. Doliński, *Materiały do pamiętników*, k. 40.

⁶⁷ LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 97, *List Eufemii Symonowicz do Artura Dolińskiego*, 2 października 1854, k. 595–597.

⁶⁸ Rządowy pensjonat wzorowy dla panien został powołany w 1848 r. Otrzymywał on subsydium rządowe w wysokości 2500 rs. Podlegał on nadzorowi Wileńskiego Instytutu Szlacheckiego, który miał prawo do egzaminów i wydawania zaświadczeń nauczycielkom domowym; *vide*: J. Godlewska, *Wileński Instytut Szlachecki (1834–1863)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1985, s. 109–110.

⁶⁹ LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 97, *List Natalii Mongin do Artura Dolińskiego*, 2 września 1852, k. 298.

⁷⁰ LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Romualda Łazarowicza do Artura Dolińskiego*, 22 lipca 1856, k. 236; LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego*, 24 lipca 1856, k. 241.

⁷¹ Kilkadziesiąt listów Tekli Symonowiczówny do wuja Artura Dolińskiego zachowało się w zbiorze korespondencji tego ostatniego: LVIA, f. 135, inw. 20, sygn. 98, *Listy II 1855–1870 A.D.*, k. 1–905.

Motywowana koniecznością zarobkowania przez 17 lat wytrwała w pracy oświatowej na kontraktach z rodzinami ziemiańskimi. Trzeba pamiętać, że po powstaniu styczniowym była to już oświata tajna, a praca pedagogiczna w polskich dworach była obciążona dużym ryzykiem. W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych powróciła do Wilna – tam nadal prowadziła tajną działalność pedagogiczną, udzielając lekcji młodzieży z zaufanych rodzin⁷². Dbała o zaszczepienie w młodych umysłach wartości narodowych. Czytała polskojęzyczne czasopisma: „Kłosa” i „Kronikę Rodziną”⁷³. Była wielbicielką utworów Stanisława Moniuszki⁷⁴.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych XIX stulecia lat zajęła się zgłębianiem nauk przyrodniczych. Trudno ustalić, jakie czynniki wpłynęły na rozbudzenie botanicznej pasji. Eksploracja flory mogła być sposobem na wypełnienie czasu wolnego. Nie miała rodziny, a jako guwernantka często skarżyła się na brak rozrywek – zatrudniona przez rodziny ziemiańskie mieszkała w dworach i po wykonaniu obowiązków nauczycielskich miała czas do własnej dyspozycji. Trudno ocenić, na ile jej pierwsze zbiory botaniczne miały charakter pomocy dydaktycznych, a na ile stanowiły pożyteczną rozrywkę. Tekla Symonowiczówna zbierała okazy roślin, odpowiednio je preparowała i opisywała. W szczątkowo zachowanej korespondencji T. Symonowiczówny pojawiają się informacje dotyczące jej badań terenowych. W 1892 r. w liście do ciotki, Tekli Łazarowicz, opisywała zakres swoich prac florystycznych prowadzonych w okolicach należącego do rodziny majątku – Pryciun:

Pracuję nad zbieraniem roślin tylko koło Wilna i w paru odleglejszych miejscowościach, nie mogę na pewno stwierdzić, jakie gatunki są rzadsze, a jakie pospolitsze w naszym kraju, bo to co obfitsze w okolicach Wilna występuje może zupełnie się gdzie indziej nie okazywać. Z drugiej strony rośliny rzadko spotykane koło Wilna mogą być pospolite na całym obszarze Litwy. Czy nasze rośliny są rozpowszechnione w innych krajach, tego nie wiem, bo nad tem nie pracowałam. Mogę wymienić cztery nazwy takich roślin, których nie ma w spisie Jundziłła⁷⁵, albo wymienia je dodając, że rosną tylko na Wołyniu

⁷² M. Korybut-Marciniak, „Widać z listów, że nas kochasz...”, s. 142–145.

⁷³ LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Tekli Symonowiczówny do Artura Dolińskiego*, 24 sierpnia 1869, k. 857–859.

⁷⁴ LVIA, f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Tekli Symonowiczówny do Artura Dolińskiego*, 2 lutego 1862, k. 615–616. *Vide* też: M. Korybut-Marciniak, *Patriotyzm w domowym zaciszu. Sekrety dam kresowych*, [w:] *Niepodległość z kobiecą twarzą. Różne przejawy aktywności kobiet w drodze do niepodległości*, red. J. Załęczny, Warszawa 2019, s. 119–122.

⁷⁵ Chodziło o pracę profesora botaniki na Uniwersytecie Wileńskim – Józefa Jundziłła (1794–1877) pt.: *Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących, iako i oswojonych podług wydania szesnastego układu roślin Linneusza*, Wilno 1830.

i Podolu i są to: goździk pierzasty, oscytropis pilosa, leniec bezprzysadkowy, kruszczyk purpurowy⁷⁶.

Na temat jej florystycznych prac pojawiały się wzmianki w czasopiśmie. Władysław Dybowski wymieniał kilkakrotnie jej nazwisko we „Wszechświecie”, informując o okazach, przez nią dostarczanych⁷⁷. Z pewnością znajomość z Dybowskim była wieloletnia, a brat Benedykta był jej stałym konsultantem w sprawach botanicznych. „Bluszcz” w 1891 r. informował o jej herbarium w *Kronice działalności kobiecej*:

P. Tekla Symonowiczówna z Wilna zebrała [...] bardzo piękny zielnik, zawierający rzadkie rośliny z okolic Wilna. Zielnik ten skoro dopełniony zostanie, posłuży twórczyni jego do opracowania flory okolic wileńskich od dawnego czasu już niebadanej. P. Symonowiczówna pracuje w tym kierunku od lat kilku i zielnik jej wyświadcza nauce przyrodoznawstwa niemałą usługę [...]. Zajęcie się botaniką może wytworzyć dla kobiety na wsi zamieszkałej, nie tylko bardzo miłe, ale i bardzo korzystne czasu użytkowanie⁷⁸.

Wkrótce po zainicjowaniu przez Antoniego Rehmana i Eustachego Wołoszczaka we Lwowie wydawnictwa zielnikowego „Flora Polonica Exsiccata” stała się jego stałą współpracowniczką. Duszą tej inicjatywy wydawniczej był Włodzimierz Dybowski i zapewne to on mobilizował T. Symonowiczównę do nadsyłania zebranych na ziemi litewskiej okazów. Była ona jedną z najgorliwszych współpracowniczek wydawnictwa. W latach 1893–1901 podjęło z nim współpracę 29 osób, nadsyłając 1000 gatunków roślin. Tekla Symonowiczówna dostarczyła 106 gatunków z okolic Wilna i Lidy⁷⁹. Przed śmiercią nie miała świadomości, że odnalazła okaz nieznanego dotąd gatunku sasanki – występującej między Dyneburgiem a Wilnem, które botanik łotewski A. Zemels na cześć Tekli, która zebrała pierwsze okazy tej rośliny, opisał pod nazwą *Pulsatilla Teklae*⁸⁰. Gatunek sasanki, który T. Symonowiczówna umieściła i scharakteryzowała w swoim zielniku, występował między innymi w okolicach Pryciun, które A. Zemels odwiedził w 1924 r.⁸¹ już po śmierci T. Symonowiczówny.

⁷⁶ LMAVB, f. 151-960, *List Tekli Symonowiczówny do Tekli Łazarowicz*, 30 czerwca 1892, k. 10–11.

⁷⁷ W. Dybowski, *Przyczynek do flory Nowogródzkiej*, „Wszechświat” 1899, t. 18, nr 19, s. 299–300; idem, *Korespondencja Wszechświata*, „Wszechświat” 1891, t. 10, nr 8, s. 135–136.

⁷⁸ *Kronika działalności kobiecej*, „Bluszcz” 1891, R. 27, nr 14, s. 111.

⁷⁹ B. Hryniewiecki, *Udział kobiety polskiej...*, s. 14.

⁸⁰ A. Zemels, *O dwóch gatunkach sasanki we florze polskiej*, [w:] *Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 3, Wilno 1927, s. 37–40.

⁸¹ *Ibidem*, k. 39.

Tekla Symonowiczówna nie założyła własnej rodziny. Zmarła w Wilnie 3 maja (19 kwietnia) 1900 r. w wieku 62 lat. Przyczyną śmierci było zapalenie płuc⁸². Jej skromny nagrobek zachował się w jednej z najstarszych części wileńskiego cmentarza Rossa (kwartał XII) w dziesięcioosobowej rodzinnej kwaterze⁸³. Zbiory roślinne T. Symonowiczówny uległy rozproszeniu. Niestety nie znajdziemy ich w polskich kolekcjach botanicznych. Obecnie okazy z zielnika przesłanego po jej śmierci do Muzeum Narodowego Czeskiego znajdują się w katedrze Botaniki Uniwersytetu Karola w Pradze⁸⁴. Losy zielnika, który trafił do Muzeum Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nie są znane. Rośliny zebrane przez T. Symonowiczównę, które przesyłała do wydawnictwa „Flora Polonica Exsiccata”, znajdują się w Muzeum Historii Naturalnej w Londynie⁸⁵.

* * *

Głosy uwięzione w zielnikach przynoszą informacje wielowątkowe odnośnie kondycji kobiet w społeczeństwie ziem litewsko-białoruskich w XIX stuleciu. Tworzenie kolekcji roślinnych wiązało się z życiem prywatnym – w ten sposób kobiety wypełniały czas wolny, dawały upust swojej wrażliwości estetycznej i społecznemu posłannictwu (kolekcje dydaktyczne). Zielniki niosą jednak więcej informacji. Zamrożenie życia politycznego, kulturalnego i naukowego Polaków na Kresach po powstaniu styczniowym zwiększało determinację społeczności polskiej w zdobywaniu wykształcenia. Dla wielu światłych Polaków Kresy nie były stracone, zewnętrzna akceptacja nie oznaczała marazmu – przeciwnie, była równoważona przez ciche, tajne, długodystansowe, nierzucające się w oczy działanie na polu kultury, edukacji, nauki. Działalność kresowych botaniczek-amateerek jest jednym ze świadectw takiej postawy. Jeżeli przyjrzymy się zielnikom, to odsłonią one zbiory flory miejscowej, roślinności „krajowej”. Skrupulatne zbieranie, opisanie i konserwowanie roślin było czynione z misją scharakteryzowania przyrody dawnej Rzeczypospolitej. Jest w nich ukryta intencja zachowania pamięci o przynależności guberni zachodnich Rosji do Polski. Być może głosy uwięzione w zielnikach nie wybrzmiewają donośnie, ale to lokalne działanie

⁸² A. Doliński, *Między Wilnem a Petersburgiem. Pamiętniki Artura Dolińskiego*, oprac. M. Korybut-Marciniak, Olsztyn 2014, s. 126.

⁸³ M. Jackiewicz, *Wileńska Rossa*, Olsztyn 1993, s. 133.

⁸⁴ J. Chrtek, V. Jirasek, *Contribution to the systematics of species of the Poa L. genus*, „Preslia” 1862, nr 3, s. 40–41.

⁸⁵ https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000348927?searchUri=filter%3Dpeople%26so%3Dps_group_by_genus_species%2Basc%26Query%3DSymonowicz (dostęp: 4.09.2020).

i wkład w opisanie otaczającej przyrody wyraża pozytywistyczną ideologię pracy u podstaw. Gdy przyglądamy się autorkom zbiorów, ukazują się nam kresowe florystki, miłośniczki przyrody i etnografii – pracownice prowadzące badania terenowe ciche emancypantki, tajne nauczycielki, społecznice, kobiety wykształcone i niestrudzone w dążeniu do samokształcenia. Są to damy, które dokładały starań, by ich praca służyła przyszłym pokoleniom. Przesyłały swoje kolekcje do instytucji naukowych (przede wszystkim polskich), gdzie dostrzegały szansę na ich zachowanie, zabezpieczenie przed rozproszeniem i właściwe spożytkowanie. W swojej pracy stosowały metody naukowe, posiłkowały się fachową literaturą, a ustalenia konsultowały ze specjalistami. Kresowe botaniczki nie szukały poklasku, pracowały wytrwale, często dostarczały materiałów do prac badawczych innych przyrodników. To wreszcie kobiety, które nie wykraczały poza kanon społeczno-obyczajowy, wiodły ciche, jednostajne życie, z dala od wielkich wydarzeń politycznych i głośniejszych salonów towarzyskich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka

f. 7-518, *Listy Marii Twardowskiej ze Skirmuntów do Józefa Bielińskiego* (1886–1895).

f. 151-960, *List Tekli Symonowiczówny do Tekli Łazarowicz*, 30 czerwca 1892.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas

f. 1135, inw. 20, sygn. 97, *List Eufemii Symonowicz do Artura Dolińskiego*, 2 października 1854.

f. 1135, inw. 20, sygn. 97, *List Natalii Mongin do Artura Dolińskiego*, 2 września 1852.

f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego*, 24 lipca 1856.

f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Romualda Łazarowicza do Artura Dolińskiego*, 22 lipca 1856.

f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Tekli Symonowiczówny do Artura Dolińskiego*, 24 sierpnia 1869.

f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *List Tekli Symonowiczówny do Artura Dolińskiego*, 2 lutego 1862.

f. 1135, inw. 20, sygn. 98, *Listy II 1855–1870 A.D.*

f. 1135, inw. 20, sygn. 103, A. Doliński, *Materiały do pamiętników*.

Źródła drukowane i prasa

„Nowy Kurier” 1927, R. 38, nr 1.

„Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie” 1901.

Chłapowski Franciszek, *Śp. Maria ze Skirmuntów Twardowska*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1908, t. 34, s. 317–320.

Doliński Artur, *Między Wilnem a Petersburgiem. Pamiętniki Artura Dolińskiego*, oprac. M. Korybut-Marciniak, Olsztyn 2014.

Dybowski Władysław, *Korespondencja Wszechświata*, „Wszechświat” 1891, t. 10, nr 8, s. 135–136.

Dybowski Władysław, *O jastrzębcach nowogródzkich*, „Wszechświat” 1897, t. 16, nr 10, s. 156–157.

Dybowski Władysław, *Przyczynek do flory Nowogródzkiej*, „Wszechświat” 1899, t. 18, nr 19, s. 299–300.

Dybowski Władysław, *Ś.P. Maria Twardowska. Wspomnienie pośmiertne*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 286, s. 1.

Gorzałka, tłum. Maria ze Skirmuntów Twardowska, Warszawa 1894.

Jankowski Edmund, *Wspomnienia ogrodnika*, oprac. A. Szwejcerowa, A. Brachfogel, Warszawa 1972.

Jundziłł Józef, *Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących, iako i oswojonych podług wydania szesnastego układu roślin Linneusza*, Wilno 1830.

Kronika działalności kobiecej, „Bluszcz” 1891, R. 27, nr 14, s. 111.

Niesiecki Kacper, *Herbarz Polski*, t. 9, Lipsk 1839–1845.

O oszczędności słów kilka dla ludzi pracujących, tłum. M. ze Skirmuntów Twardowska, Warszawa 1895.

Orzeszkowa Eliza, *Listy zebrane*, przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, t. 6, Wrocław 1971.

Orzeszkowa Eliza, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, [w:] *Drobiazgi*, Warszawa 1952.

Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1903/1904, Kraków 1904.

Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1906/1907, Kraków 1907.

Skirmunt Konstanty, *Moje wspomnienia 1866–1945*, oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1998.

Sławiński Witold, *Przyczynek do znajomości okolic Wilna, cz. 1 – Historia i bibliografia*, Wilno 1922.

Twardowska Maria, *Notatka o kilku rzadszych roślinach flory litewskiej*, „Wszechświat” 1891, t. 10, nr 51, s. 814–815.

Twardowska Maria, *Notatka o skrzypach znalezionych na Litwie w r. 1901*, „Wszechświat” 1903, t. 12, nr 8, s. 122–123.

Twardowska Maria, *Spis roślin znalezionych w okolicy Szemetowszczyzny na Litwie*, „Pamiętnik Fizjograficzny” 1883, t. 3, dział III, s. 274–291.

Uziebło Lucjan, *Ś.p. Tekla Symonowiczówna*, „Tygodnik Ilustrowany” 1900, nr 28, s. 540.

X.Y.Z., *Kartka z dziejów Kościoła Katolickiego w Rosyi. Biskupstwo Mińskie*, Kraków 1887.

Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych. Książka zbiorowa poświęcona pamięci Adama Mickiewicza w stuletnią rocznicę Jego urodzin, Warszawa 1899.

Zamels A., *O dwóch gatunkach sasanki we florze polskiej*, [w:] *Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 3, Wilno 1927, s. 37–40.

Żychliński Teodor, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 4 [Dodatki], Poznań 1882.

Opracowania

Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

Gajewski Waław, *Bolesław Hryniewiecki (1875–1963)*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae” 1963, t. 32, nr 3, s. 463–472.

Godlewska Janina, *Wileński Instytut Szlachecki (1834–1863)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1985, s. 103–166.

Grabski Tadeusz, *Oddział Przyrodniczy Muzeum Wielkopolskiego na Jeżycach w okresie międzywojennym*, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 2, s. 236–242.

Hryniewiecki Bolesław, *Udział kobiety polskiej w rozwoju botaniki*, Warszawa 1933.

Jackiewicz Mieczysław, *Wileńska Rossa*, Olsztyn 1993.

Kamińska Ewa, *Ziołoznawstwo i ziołolecznictwo w publikacjach Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Historia leków naturalnych*, red. B. Kuźnicka, t. 1, *Źródła do dziejów etnofarmacji polskiej*, Warszawa 1986, s. 25–88.

Kielak Anna Maria, *Eliza Orzeszkowa – znawczyni sztuki zielarskiej*, „Analecta” 2007, nr 16/1–2, s. 55–64.

Kielak Anna Maria, *Zielnik Elizy Orzeszkowej. Nieznany zabytek botaniczny przechowywany w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Poznań 2004.

Köhler Piotr, *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, Kraków 2002.

Köhler Piotr, *Dzieje botaniki w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 2003, t. 5, 79–94.

Köhler Piotr, *Zielniki botaników ośrodka wileńskiego z lat 1780–1840 w Kijowie, Krakowie i Wilnie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, t. 19/1, s. 109–116.

Korybut-Marciniak Maria, *Patriotyzm w domowym zaciszu. Sekrety dam kresowych*, [w:] *Niepodległość z kobiecą twarzą. Różne przejawy aktywności kobiet w drodze do niepodległości*, red. J. Załęczny, Warszawa 2019, s. 119–122.

Korybut-Marciniak Maria, *Widać z listów, że nas kochasz [...]. Kobiecte portrety w świetle korespondencji rozproszonej rodziny kresowej (1845–1877)*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 7, *Prywatne światy zamknięte w listach*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2018, s. 127–148.

Korybut-Marciniak Maria, Studnicka-Mariańczyk Karolina, *Zielnik Marii Twardowskiej (1858–1907) jako pretekst do szkicu biograficznego kresowej botaniczki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2021, nr 3, s. 85–103.

Kras Janina, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Kraków 1972.

- Krasińska Izabela, *Ruch abstynencki w Wielkopolsce w latach 1840–1902*, „Folia Historica Cracoviensia” 2013, t. 19, s. 247–278.
- Księżna Anna z Sapiechów Jabłonowska (1728–1800). W 200. rocznicę zgonu, red. A. Wołk, Z. Wójcik, Siemiatycze 2001.
- Kuźnicka Barbara, *Zielniki i albumy florystyczne Elizy Orzeszkowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2006, nr 51/2, s. 69–78.
- Lewkowska Anna, Lewkowski Jacek, Walczak Wojciech, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Województwo poleskie*, Warszawa 2000.
- Majewski Tomasz, *Botanika w warszawskich czasopismach „Pamiętnik Fizjograficzny” i „Wszechświat”*, „Analecta” 2005, nr 14/1–2, s. 147–165.
- Marczak Michał, *Przewodnik po Polesiu*, Brześć 1935.
- Mowszowicz Jakub, Twardowska Maria (1858–1907), [w:] *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliśiak, Warszawa 1987, s. 548–549.
- Ozonkowa Helena, *Zielnik pani Elizy*, „Ziemia Lidzka” 2004, nr 1, s. 4–7.
- Piekietko-Zemanek Alicja, Köhler Piotr, *Józefa Rostafińskiego Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin i udział w niej Marii Twardowskiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1986, nr 31/2, s. 471–480.
- Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku. *Aspekty społeczne, pedagogiczne i kulturowe*, wybór źródeł i oprac. A. Bołdyrew, Łódź 2019.
- Poczet członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–2007, red. A. Pihan-Kijasowa, Poznań 2008.
- Popławska Sylwia, Zajac Izabela, *Artystyczne i naukowe zielniki z zasuszonymi roślinami. Problematyka konserwacji zielników w formie kodeksu*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2018, nr 1, s. 67–87.
- Rostafiński Józef, *Historia Kursów Wyższych dla Kobiet im. A. Baranieckiego*, Kraków 1900.
- Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo poleskie, województwo wołyńskie*, oprac. T. Epsztajn, S. Górzyński, Warszawa 1996.
- Szczęśniak Krystyna, *Zamowy białoruskie oraz inne teksty ludowego „lekarowania” jako dowód na przenikanie się języków i kultur na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 2013, t. 37, s. 85–98.
- Szpoper Dariusz, *Gente Lithuana, natione Lithuana: myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk 2009.
- Tiszczenko Eugeniusz, *Botaniczna działalność Elizy Orzeszkowej w Grodnie*, „Analecta” 2007, nr 16/1–2, s. 65–78.
- Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, „Rozwój” 1903, nr 279, s. 3.
- Wołkowycki Dan, *Zróżnicowanie szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowo-Wschodniej i Północno-Wschodniej*, [w:] *Z Mazowsza na Polesie, Zróżnicowanie i ochrona szaty roślinnej pogranicza Europy Środkowej i Północno-Wschodniej*, red. A. Obidziński, Warszawa 2010, s. 9–37.
- Wójcik Zbigniew, *O Władysławie Dybowskim (1838–1910) i jego działalności naukowej*, „Analecta” 2003, nr 12/1, s. 165–175.
- Wróblewski Aleksander, *Historia zbiorów przyrodniczych*, „Roczniki Historyczne” 1957, R. 23, s. 501–508.

- Zemanek Alicja, *Odnalezienie prawdopodobnych śladów pierwszego polskiego zielnika królewny Anny Wazówny*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1996, nr 41/3–4, s. 197–206.
- Zemanek Alicja, Pawłowski Jerzy, *Karol Linneusz (1707–1778) w trzechsetną rocznicę narodzin*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2010, t. 10, s. 206–223.
- Ziemianie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, t. 3, cz. 1, Warszawa 1992.
- Złobin Edward, „*Niechaj Polska zna, jakich synów ma*”. Rok 1863 na Pińszczyźnie, „Echa Polesia” 2013, nr 1, s. 20–22.

Netografia

- <http://powo.science.kew.org/taxon/224409-1> (dostęp: 30.11.2020).
- <https://compositae.landcareresearch.co.nz/?Page=NameDetails&NameId=32EFB728-F520-44EC-AC40-5EA001B5C19F> (dostęp: 30.11.2020).
- https://plants.jstor.org/search?filter=people&so=ps_group_by_genus_species+asc&Query=Twardowska (dostęp: 16.08.2020).
- https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000348927?searchUri=filter%3Dpeople%26so%3Dps_group_by_genus_species%26Basc%26Query%3DSymonowicz (dostęp: 4.09.2020).

SUMMARY

Voices trapped in herbaria. Forgotten female researchers of Lithuanian flora in the 19th century

The development of natural sciences in the nineteenth century resulted in creation of numerous botanical collections and the accumulation of herbarium collections in university centers at the established natural history and in the center's societies. An important assessment is that women, until the 1860s, were unable to obtain higher education, and thus also to conduct independent research and publication of their results, women played a significant role in the development of botanical sciences. The article gives a closer look at portraits of Polish women from Kresy, authors of herbariums, forgotten female researchers of the flora of Lithuanian-Belarusian lands in the 19th century: Maria Twardowska of Skirmunt (1857–1907) and Tekla Symonowiczówna (1838–1900).

Keywords: Borderlands, herbaria, women's history, natural sciences, 19th century